

Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsanî Erdemler–İslâmî Erdemler

Enver UYSAL

Yard. Doç. Dr.; U. Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Değer, ahlâk felsefesinin önemli kavramlarından biridir. Değerlerle ilgisi olmayan hiçbir davranışımız yoktur. Değer nedir? Değerler öznel midir, nesnel mi? Kişide ahlâk düşüncesi ve buna bağlı olarak değer yargısı nasıl oluşur? Ahlâk anlayışlarının farklılığında değer yargılarının ve değerleri algılayış tarzımızın rolü nedir? Keza, bireyin davranışlarındaki tutarsızlıklarda değerler arasındaki çatışmanın etkisi nedir? Bu makalede bir yandan bu sorulara cevap aranmış, bir yandan da ahlâkî gelişimde birbirinin tamamlayıcısı olan bir erdem ayrımı üzerinde durulmuştur: “İnsanî erdemler-İslâmî erdemler” ya da “ahlâkî erdemler-dinî erdemler.”

Summary

Some Thoughts on Values: Humanistic and Islamic Virtues

Value is one of the most important concepts of moral philosophy. There is always a deep relation between our moral actions and moral values. What does mean value? Are values subjective or objective? How does a person reach moral idea and consequently value judgement? What is the role of value judgements and the way of conceiving of values, in differences of personal moralities? And, is there any effect of value contradictions in actional disharmoniousnesses? This article aims to answer to these questions and to be an essay on human and religious virtues.

Anahtar Kelimeler : Değer, İnsani erdem, İslami erdem

Key words : Value, Humanistic virtue, Islamic virtue

Değer Nedir? Hangi Tür Değerlerden Söz Edilebilir?

Bilindiği gibi, değer kavramı, değerlerin yapısı, değerlerin öznelliği ya da nesnelligi... gibi konular ahlâk felsefesinin önemli problemlerindedir. Ahlâk kavramı salt insanî varlık alanına özgü bir kavramdır. Değer kavramı da öyledir. Yapıp-eden bir varlık olarak insanın bütün yapıp-etmeleri mutlaka bir “değer” ile ilgilidir. O halde değer; “insanın yapıp-etmelerini determine eden ilke ya da ilkeler” olarak tanımlanabilir. “Yapıp-etmelerimizi belirleyen, yöneten, yönlendiren, onların temelinde yatan ilkeler.” Bir “değer” ile ilişkili olmayan hiçbir insan davranışı yoktur. Örneğin ben “doğru” olmaya çalışıyorsam, bu, doğruluğu bir “değer” olarak görmemdir. Doğruluğu bir değer olarak algılamam, beni doğru olmaya zorluyor. Dolayısıyla “doğru” olma çabamdaki temel etken, doğruluğun bende bir “değer” olmasıdır. Keza, namuslu olmaya çalışıyorsam, iyiliksever isem, bu, “namus” ve “iyilik” kavramının benim için birer “değer” olmasındandır.

Değer, farklı bir yaklaşımla “kutsallığı olan, kutsallık atfedilen” bir kavram olarak da tanımlanabilir. Doğruluk, namuslu olma, iyilikseverlik... kutsallığı olan, sahip olunduğu takdirde insanı yücelten; bunlara sahip olmayanlarla kıyaslığında kendi varlık alanında ona bir ayrıcalık ve erdem kazandıran ilkelerdir.

Başka bir ifadeyle değeri; “değerli olan, insanın değerini koruyan ve ona değer kazandıran şey” olarak tanımlamak da mümkündür.

Ahmet Arslan, olgu ile kıyaslandığında değer kavramının anlamının daha belirgin olarak ortaya çıkacağını düşünmüş olacak ki, olgudan hareketle değer anlamını açıklamaya çalışır. Ona göre olgu; “realitede meydana gelen ve ölçülebilen bir olay”dır.¹ Hatta bunu “realitede meydana gelen ve bizim herhangi bir şekilde, herhangi bir etkimizin, müdâhalemizin olmadığı olay” olarak tanımlamak, kanaatimizce olgunun anlamını biraz daha netleştirir. Bu durumda olgu, bizim dışımızda meydana gelen ve bizim sadece gözlemlediğimiz ya da bir şekilde muttali olduğumuz olay ya da olaylardır. Bugün havanın sıcak ya da yağışlı olması bir doğal olgu, İstanbul’un fethi bir tarihsel olgu, bir ressamın yaptığı resim de sanatsal olgudur. Bugün örneğin havanın ısısının 20 derece olması ya da metrekareye şu kadar kilogram yağmur düşmesi vb. bu olayların olgusal yönü ile ilgili ve herkesin fikir birliği ettiği şeyler iken, bahçesini sulamak isteyen bir bahçıvan için, havanın yağmurlu olması çok “iyi” bir şey olmasına rağmen, çömlüklerini kurutmak isteyen bir çömlükçi için “kötü”dür. Keza İstanbul’un fethi Türkler tarafından “iyi” olarak değerlendirilmesine rağmen, Bizans için hiç de

¹ Ahmet Arslan, Felsefeye Giriş, Ankara 1998, s.108.

“iyi” olmamıştır. Öte yandan bir ressamın tablosu bana göre “güzel” iken, bir başkasına göre pekâlâ “çirkin” olabilir. İşte değer kavramı, olgusal yönünde herkesin ittifak ettiği olaylara yüklenen farklı anlamlarda, onlara atfedilen önemde karşımıza çıkıyor.²

Bu durumda, bir şeyin iyi ya da kötü olarak nitelendirilmesi onun ahlâkî değerini ifade ederken, güzel ya da çirkin olarak görülmesi estetik değerini ortaya koymaktadır. Ancak ahlâk, insanî varlık alanına özgü bir problem olduğu için, ahlâk değerleri insanın yapıp etmelerinde, o yapıp etmelere dair yüklemelerde, nitelemelerde ortaya çıkar. Bu nedenle, Ahmet’in şöyle ya da böyle davranması ile yağmurun yağması öz itibarıyla farklı olaylardır. Biri ahlâkî bir olgu, diğeri doğal olgudur. Ahlâkî olgunun iyi ya da kötü olarak nitelendirilmesi, iyilik ya da kötülüğün ahlâkî bir niteleme olmasından dolayı, doğal olguya göre akla daha yatkın ve daha kolay gelmektedir. Burada iyilik ya da kötülük, davranışı dolayısıyla insana yüklenen bir niteliktir. Oysa aynı akıl yürütme ile, doğal olguda iyilik ya da kötülük, sonuç itibarıyla bu doğa olayının faili olan Tanrı’ya yüklenmektedir. Bu nitelemede de, O’na yüklenen, “kötülük” olduğu zaman, dinî bir duyarlılığa sahip kişinin psikolojisi pek rahat olmamaktadır. Nitekim kötülük problemi ahlâkî olduğu kadar, son dile getirdiğimiz boyutuyla aynı zamanda dinî bir problemdir. Elbette bu problemin dinî çözümü ya da çözümleri vardır. Ancak o burada konumuz dışında kalmaktadır.

Öte yandan bir sanat eserine, örneğin bir resim tablosuna paha biçmek gerektiği zaman, biri onu çok güzel ve değerli bulduğu için farazâ on milyar verirken, bir başkası beş milyar, başka biri de bir milyar vermektedir. Hatta başka biri onu “değersiz” bulduğu için hiçbir değer biçmemektedir. İşte bu belirtilen miktarlar o sanat eserinin farklı kişiler nezdindeki ekonomik değerini ifade etmektedir.

Yine örneğin bir dinî musikinin, dinleyende uyandırdığı dinî coşku ve heyecanın da onun dinî değerini ifade ettiğini söyleyebiliriz.

O halde ahlâkî, dinî, estetik ve ekonomik değerlerden söz edebiliriz. Hatta bunlara ilaveten ilmî, siyasî ve sosyal değerlerden bahsetmek mümkündür.

Ancak bu değerlerden her birinin alanını, diğerlerinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün değildir. Başka bir ifadeyle, örneğin “ahlâkî değerler, insanın değerler sisteminde apayrı bir bölüm teşkil etmez. Başka cinsten -meselâ ilmî, siyasî- değerler, ahlâk değerleriyle sıkı bir ilişki halindedir ve bunlar pekâlâ birer ahlâkî değer görünümü alabilirler.”³ Dolayısıyla “şunlar dinî, şunlar ahlâkî, şunlar da ilmî... değerlerdir” diyerek, değerleri kesin bir kategorik tasnife tâbi tutamayız. Değerler çoğu zaman girift bir durumdadır.

² Bkz. Aynı eser, s: 108-109.

³ Erol Güngör, Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk, İstanbul 1995, s:42.

“Ahlâkî” diye nitelediğimiz herhangi bir değer, aynı zamanda dinî, siyasi, sosyal... bir değer görünümü de arzedebilir. Örneğin, başkalarının görüşlerine saygı duymak, hem ilmin, hem de ahlâkın gereğidir. Öte yandan aynı saygı, hem siyasi, hem de sosyal bir değer olarak pekâla görülebilir. Keza, çalışmanın, hem dinî, hem ahlâkî, hem de ilmi bir değer olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Değerlerin Öznelliği-Nesnelliği

Felsefî antropolojide bilme, yapıp etme, tavır koyma, inanma, ideleştirme vb. nitelikler yanında bir “değerler dünyasına sahip olma” da insanın varlık şartları arasında yer alır.⁴ Bu, hangi dönem insanına bakarsak bakalım, onun mutlaka bir değerler dünyasının olduğunun, dolayısıyla insanın bütün yapıp etmelerini bu değerlerin determine ettiğinin ifadesidir. Ve bu, insana özgü olan, insanı insan yapan niteliklerden biridir. O halde birtakım değerlerin mevcudiyetinde ve bunların insan davranışlarındaki belirleyici rolünde felsefî anlamda bir problem yoktur. Problem, bu değerlerin yapısında, onların öznel mi, yoksa nesnel mi olduğu konusundadır. Tartışma bu noktada yoğunlaşmaktadır.

Sokrates, doğruluk, adalet, cesaret, cömertlik vb. değerler hakkında insanlar arasında bir görüş birliği olduğuna inanıyordu. Bu tür kavramlar ya da değerler hakkında insanlar başta farklı şeyler dile getirirler de, Sokratik yöntemle bu kavramlar sorgulandığında, onların benzer, hatta aynı şeyleri dile getirdikleri anlaşılacaktır. Ona göre, örneğin adalet diye, doğruluk diye bir şey vardır ve bunlar, insanların duygu ve eğilimlerinden bağımsız olarak ne ise, o olarak vardır. Başta farklı düşünseler bile, planlı bir soruşturma sonucunda birçok kişi aynı görüşü ifade edecektir. Dolayısıyla değerler, Sokrates’e göre nesnel bir varlığa sahiptir.

Platon da aynı düşünceyi daha büyük bir kararlılıkla ve daha net olarak ortaya koyar. Ona göre değerler herhangi bir kimsenin kanısından ve eğiliminden bağımsız, mutlak olarak mevcuttur. Mutlak anlamda doğru ya da yanlıştır. Bir ahlâkî yargı, örneğin “adam öldürmek kötüdür” yargısı, “iki kere ikinin dört ettiği” kadar kesin ve nesnel bir yargıdır. Çünkü bu tür yargıların konusunu oluşturan gerçekler, nesnel gerçeklerdir. Hatta Platon ahlâkî değerlerin, ahlâk standartlarının Tanrı’dan bile önce geldiğini söyleyecek kadar ileri gider: İyi olan ve iyilik, ona göre Tanrı’dan önce gelir. Bir şey Tanrı onu istediği için iyi değildir. Tersine, o iyi olduğu için Tanrı tarafından istenir.⁵

Bazı filozoflar ise, ahlâkî değerlerin, ahlâkî doğruların toplumdan topluma, çağdan çağa, hatta kuşaktan kuşağa değiştiği

⁴ Bkz. Takiyettin Mengüşoğlu, İnsan Felsefesi, İstanbul 1988, s.13, 97-109.

⁵ Bkz. Ahmet Arslan, age, s.110.

kanaatindedir. Pascal'ın dediği gibi "Pirenelerin öbür yanında (İspanya'da) doğru olan, bu yanında (Fransa'da) yanlıştır." Dolayısıyla değerler özeldir; kişiden kişiye, toplumdun topluma değişmektedir. Örneğin çoğu erkek, kadınların takı takma merakını değersiz bulurken, çoğu kadın da erkeklerin hızlı araba sürme tutkusunu anlamsız bulmaktadır.

Üçüncü bir görüşe göre ise değerler, ne salt olarak nesnelere ya da olayların bir özelliğidir, ne de salt anlamda insanlar tarafından üretilmiştir. Bu durumda, değerli bir şeyin hem nesnel, hem de öznel bir yanı vardır. Örneğin altın, değerli bir madendir. Ancak altın, özü gereği değerli bir madendir. Değeri ona bizim tarafımızdan yüklenmiş değildir. Bu, onun değerinin nesnel yanısıdır. Ancak altın, başka varlıklar için değil, bizim için, insan için değerlidir. Onu değerli gören biziz. Bu da onun değerinin öznel yanısıdır. Keza süt özü gereği yararlı, değerli bir besindir. Ancak süt bizim için değerlidir.⁶

İslâm teolojisinde de; "bir şey dinî ve ahlâkî anlamda bizatihi iyi, güzel ve değerli olduğu için mi emredilmiştir? Yani iyi, güzel ve değerli olma onun nesnel niteliği midir? Yoksa Allah onu emrettiği için mi o şey iyidir, güzeldir? Yani iyilik ve güzellik öznel midir?" sorusunun cevabı "hüsün-kubuh, hayır-şer problemi" başlığı altında incelenmiştir. Kelâmda da bazı mezhepler değerlere nesnel bir nitelik yüklerken, bazıları ise onların öznelliğini ifade etmişlerdir;

Eş'arîlere ve Cebriyye'ye göre, fiiller özü gereği iyilik ve kötülük özelliğine sahip değildir. İyilik ve güzellik ancak din geldikten sonra söz konusu olabilir. Bu nedenle fiiller iyi oldukları için emredilmiş değil, emredildikleri için iyi ve güzel özelliğini kazanmışlardır. Emredilen şeyler, Allah emrettiği için iyi ve güzel, yasaklanan şeyler de Allah yasakladığı için kötü ve çirkindir.

Maturidîlere ve Mutezileye göre ise, fiillerin iyi ya da kötü olarak nitelendirilmeleri özleri gereğidir. Dolayısıyla iyilik ve kötülük nesnelidir. Akıl birçok fiilin iyi ya da çirkinliğini din gelmeden de bilebilir. Allah, özü gereği iyi oldukları için birtakım fiilleri emretmiş, kötü oldukları için de yasaklamıştır. Dolayısıyla bir fiilin iyiliği, onun emredilmesinin, kötülüğü de yasaklanmasının nedenidir.⁷

Ahlâkî Tavırdaki Değişkenlik ve Değer Yargılarının Oluşması

Aristoteles, Nikomakhos'a Ethik'in II. Kitabında erdemleri; a) Düşünce erdemi, b) Karakter erdemi olmak üzere ikiye ayırır. Düşünce erdemi ona göre daha çok eğitimle oluşur ve gelişir, bundan

⁶ Aynı eser, s.112.

⁷ Bkz. Taftazani, Şerhu'l-Akaid Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi (Hazırlayan: Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, s.204-209 ; İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm (Hazırlayan: Sabri Hizmetli), Ankara 1981, s.335 vd. ; A.Saim Kılavuz, İslâm Akaidi ve Kelâma Giriş, İstanbul 1987, s.123-124.

dolayı da belli bir zaman ve deneyim gerektirir. Karakter erdemi ise alışkanlıkla kazanılır, bu nedenle, adı bile –küçük bir değişiklikle– “alışkanlık” anlamına gelen “ethos”tan gelir.⁸ Böyle olunca da, karakter erdemlerinden hiçbiri bizde doğuştan bulunmaz. Çünkü Aristoteles’e göre, doğal olarak herhangi bir özelliğe sahip olan her şey, başka türlü bir alışkanlık edinemez. Örneğin doğal olarak aşağı doğru inen taşı, biri binlerce kez yukarı doğru atarak alıştırmaya çalışsa bile, taş yukarı doğru gitmeye alışamaz. Ne de alev aşağı doğru gitmeye alışabilir. Alevin yukarı yükselmesi, yukarı atılan taşın da yere düşmesi tabiatı gereğidir. Ya da başka bir ifadeyle, bir doğa kanunudur. Bu nedenle, Aristoteles’e göre doğal yapısı gereği başka türlü olan her şey, onun zıddına bir alışkanlık edinemez.

İbn Miskeveyh, Aristoteles’in burada dile getirdiğimiz düşüncelerini şöyle bir kıyasla formüle eder:

“Bütün huyların değiştirilmesi mümkündür.

Değiştirilmesi mümkün olan hiçbir şey tabiatın gelmez.

O halde hiçbir huy tabiatın gelmez.”¹⁰

Ahlâkî yatkınlıkların yönlerini değiştirmek mümkün olduğuna göre, bunların tabiatla bir ilgisi yoktur. Bu nedenle, Aristoteles’e göre “erdemler ne doğal olarak, ne de doğaya aykırı olarak edinilir; Onları edinebilecek bir doğal yapımız vardır, alışkanlıkla da onları tam olarak geliştiririz. Bunları daha önce potansiyel olarak taşıyoruz, daha sonra da etkinlikleri gerçekleştiriyoruz.”¹¹ Ahlâkî erdemleri ise, diğer sanatlarda olduğu gibi, daha önce etkinlikte bulunarak kazanırız; çünkü öğrenip yapmamız gereken şeyleri, yapa yapa öğreniriz. Örneğin ev yapa yapa mimar, gitar çala çala gitarist olunur. Bunun gibi, adil şeyleri yapa yapa âdil insan, ölçülü davrana davrana ölçülü, yiğitçe davrana davrana da yiğit insan oluruz.¹²

⁸ Aristoteles, Nikomakhos’a Ethik, 1103a, 15 vd. İslâm ahlâk düşüncesinde de ahlâk kavramı, “hulk” ya da “huluk” kelimesinin çoğulu olarak; huy, mizaç, karakter, seciye, tabiat gibi anlamlar yanında, asıl “alışkanlık” anlamı ifade eder. Dolayısıyla ahlâk, bu etimolojik içeriğinden hareketle, “insanda yapa yapa alışkanlık haline gelmiş olan huyların tamamı” olarak tanımlanabilir.

⁹ Aristoteles, age., 1103a, 20 vd.

¹⁰ İbn Miskeveyh, Ahlâkî Olgunlaştırma (Çev. A.Şener, C.Tunç, İ.Kayaoğlu), Ankara 1983, s.38.

¹¹ Aristoteles bunun duyular konusunda çok daha açık olduğunu söyler. Buna göre, biz birçok kez görmekten, birçok kez duymaktan bu duyuları edinmiş değiliz. Tersine, onlara sahip olarak onları kullandık, kullanmak suretiyle onlara sahip olmadık. (Bkz. Aristoteles, age., 1103a, 25 vd.) Ancak, bize doğal olarak verilmiş olan görme duyusunu “iyi” kullana kullana “iyi gören” biri olabiliriz. Bu bizim elimizdedir.

¹² Aristoteles, age., 1103a, 30 vd. Aristoteles’in, ahlâkî erdemlere sahip olmayı

Durum böyle olunca, insanın bir “yetenekler ve eğilimler varlığı” olarak doğduğunu söyleyebiliriz. O, ne zaman, nerede, nasıl davranacağını bilgisi kendisine açıkça verilmiş olarak doğmuyor. Bunun bilgisini insan, aldığı eğitimle ve özellikle yakın çevresinden aldığı etkilerle, gözlemleriyle belli bir zaman sürecinde kazanıyor. Ahlâkî davranışların farklı toplumlarda farklı biçimler alması ve farklı biçimlerde değerlendirilmesi de onların sonradan öğrenildiğinin göstergesidir. Biz, hangi durumlarda nasıl davranmamız gerektiğini, içinde yaşadığımız toplumun büyüklerinden ve yaşlılarımızdan öğreniriz. Sonra biz de kendi küçüklerimize o “iyi ahlâk” kurallarını öğretiriz. O halde, ahlâk her şeyden önce bir eğitim işidir. Bu eğitim sadece okullarda ve benzeri kurumlarda verilen derslerden ibaret değildir. Bir bakıma bütün toplum bir okul ve her bireyi de bu okulun bir öğretmeni ve öğrencisi sayabiliriz. Ahlâk insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen bir kurallar sistemi olduğuna göre, sosyal ilişkilerin yaşandığı her yer ve her durum bize ahlâkî davranış modelleri sunuyor demektir. Ama bizim bu örneklerin hepsini öğrendiğimiz ve benimsediğimiz söylenemez.¹³ Onların, eğilimlerimize uygun düşenleri ve ilgi alanımıza girenleri, doğal olarak daha fazla dikkatimizi çekmektedir.

Kişilik (şahsiyet); “her insanın kendine özgü davranış eğilimlerinin dinamik bir bütünü” olarak tanımlanmaktadır.¹⁴ İnsanda ahlâkî kişiliğin oluşması belli bir dönemde ve belli bir süreçte olur. O dönemde ona davranış örnekleri veren çevrenin rolü oldukça büyüktür. “İnsana ahlâkî şahsiyetini asıl veren yer, onun yakın çevresidir. Ailesindeki büyükler, okuldaki öğretmenleri ve birlikte bulunduğu arkadaşları. Bunların etkileri insan hayatının ilk yıllarında, yani çocukluk ve ergenlik çağında çok büyük olur. Delikanlılık çağının sonunda insan artık ahlâkî şahsiyetini büyük ölçüde kazanmış demektir; daha sonraki hayat tecrübesi onu fazla değiştirmez.”¹⁵ Bu şahsiyet oluşuktan sonra, davranışları da o şahsiyeti doğrultusunda olur. Yani insan nasıl bir şahsiyete sahip

güzel sanatlara sahip olma ile ilişkilendirmesi oldukça dikkat çekicidir. Gerçekte ahlâkî anlamda “iyi”, bünyesinde bir güzellik de barındırmaktadır ve bu “iyi”ye sahip olmak (insanın yeteneklerini ve eğilimlerini kullanması gerektiği biçimde kullanması ve geliştirmesi) bir sanat işidir ve önemli bir başarıdır. Nitekim Aristoteles sanatı; “doğru akılla birlikte giden yaratmayla ilgili bir huy”, sanat yoksunluğunu ise onun karşısı; “doğru olmayan akılla giden yaratmayla ilgili bir huy” olarak tanımlar. (Bkz. Aristoteles, age., 1140a 15-20.)

¹³ Erol Güngör, age., s.16.

¹⁴ Aynı eser, s.12.

¹⁵ Aynı eser, s.17.

ise, onda ne tür davranış eğilimleri varsa, ahlâkî davranışları da bu eğilimlere göre olacaktır. Kur'an-ı Kerimde;

“Nefse ve ona birtakım yetenekler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki, nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir.”¹⁶ buyrulurken, üzerine yemin edilen nefis ile; iyilik ve kötülüklerin kendisine ilham edildiği, birtakım eğilimler ve yeteneklerin merkezi olan “bilkuve durum” kastedilmektedir. Bu, bir bakıma konunun potansiyel tabanıdır. Bilâhare, bu potansiyalite eğitim aracıyla ve çevrenin de etkisiyle harekete geçirilir, konunun pratik yönü oluşur; gözlem, örnek alma ve çeşitli etkilerle insan, eğilimlerini iyi kullanarak; nefsini kötülüklerden arındırıp kurtuluşa erebilir. İşte bu düzey, ahlâkî kişiliğin farklı tezahürleriyle kendisini ortaya koyduğu düzeydir.

Ahlâkî kişiliğin oluşma sürecinde çocuk, yakın çevresini gözlemleyerek tek tek örneklerden hareket eder. Bu, çocuğun taklit dönemidir. Çocuğun bir özne olarak ahlâkî davranışta bulunması da başkasına ait bir davranışı iyi ya da kötü olarak nitelemesi (ahlâkî bir yargıda bulunması) de onun zihinsel gelişmesi ile yakından ilişkilidir. İnsan, ahlâkî davranışı dünyaya geldikten sonra öğrendiğine göre, öğrendiği şeylerin yaş ve hayat tecrübesi ile değişmesi ve gelişmesi beklenir.¹⁷ Çocuk, neyin iyi, neyin kötü olduğuna dair bilgiyi, büyüklerin kendisine karşı takındığı tavırlardan oluşturmaya çalışır. Yaptığında kendisine iltifat edildiği, övüldüğü ve ödüllendirildiği davranışlarının iyi, sonunda paylanıp azarlandığı ya da cezalandırıldığı davranışlarının ise kötü olduğunu anlar. Bu dönemde çocuk için “iyi”; “başkalarının kendisinden yapmasını beklediği davranışlar”dır. Bu nedenle, o dönemde çocuk, büyüklerinin memnun kalacağı şekilde davranmaya çalışır. Bu, çocuğun henüz dışa bağımlı olarak, bir dış kontrol mekanizması sâikiyle hareket ettiği, hangi davranışının iyi, hangisinin kötü olduğuna dair bir iç kontrol mekanizması (vicdan)nın oluşmadığı dönemdir.

Çocuk için “iyi”nin, başkalarının kendisinden beklediği davranış olduğunu, çocuğun o dönemdeki davranışlarını kısaca mercek altına aldığımızda daha kolay anlayabiliriz.: O dönemde, çocuğun kendi başına bir ahlâk teorisi geliştirmesi mümkün değildir. En yakınında annesi vardır. Onunla iyi olmak, iyi geçinmek zorundadır. İyi olabilmek için de onun istediği gibi davranması gerektiğini düşünür. Çünkü yardımına ihtiyaç hissettiği anda annesi yanındadır ve onun her türlü gereksinimini karşılamaktadır. İyi

¹⁶ Şems, 91/7-10.

¹⁷ Erol Güngör, age., s.29.

davranışların ödüllendirilmesi, kötülerin de cezalandırılması ise onda ayrı bir yaptırım oluşturur.

Sonra çocuk, arkadaşlarıyla iyi olabilmesi için, onların koyduğu ya da beraber koydukları kurallara uymak zorunda hisseder kendini. Bunun ilk örnekleri de ortak oyunlarda görülür. Bu düşünce, okuldaki arkadaşlıklarda da etkilidir. Öğretmenle iyi olabilmesi için ise, onun isteklerini yerine getirmek; derslerine çalışmak, verdiği ödevleri yapmak zorunda olduğunu düşünür. Ancak, “insan, ömrü boyunca, hep başkalarının bekleyiş ve tepkilerine göre davranışta bulunmaz. Gerekli zihni olgunluğa eriştikçe bu davranış kaidelerini bir sistem halinde benimser ve artık her davranışı bu sisteme göre değerlendirir. İşte bu noktada, ‘vicdan’ dediğimiz iç kontrol mekanizması teşekkül etmiş demektir. Vicdan bizi hem ahlâkî davranışta tutarsızlıklardan kurtarır, hem de dışarıdan bir kontrol olmadan da ahlâklı davranmayı sağlar. Böyle olmasaydı, herkesin peşinde her an bir polisin veya müfettişin dolaşması gerekirdi.”¹⁸

Öte yandan, bu dönemde çocuk, ahlâk kurallarının statik olduğunu, hiçbir şekilde değişmediğini, çünkü onları her türlü otoriteye sahip kişilerin koyduğunu düşünür. Bu, çocuğun zihinsel düzeyiyle de orantılıdır. O, aldığı tepkilere ve gözlemlediği tek tek örneklerle dayanarak somut olandan hareket eder. Bundan dolayı ahlâk kuralları ona “değişmez” gibi gelir.¹⁹

Çocuk, birtakım kuralların değişebileceğini ilk defa arkadaşlarıyla oyun oynarken görür. İnsanların, aralarında anlaşarak ve özgür iradeleriyle bazı kuralları değiştirebileceklerini anlar. Çocuğun, kendisinin de bazı şeyleri değiştirebileceğinin farkına varması, dış etki ve yönlendirmenin azalması ile orantılı olarak gelişir. Bunda özellikle kendi yaşlılarının rolü daha önemlidir. Bu değişimin ve değiştirme yeteneğinin bilincine varma, zihnin somut ve statik olana bağımlılıktan kurtulup, soyut olanı algılayabilmesinin müjdesini de beraberinde getirir.

¹⁸ Aynı eser, s.58-59.

¹⁹ Ahlâk psikolojisi üzerine çalışanlar, bir davranış hakkında doğru değerlendirme yapabilmek için, o davranışla ilgili bütün faktörlerin hesaba katılması gerektiğini söylerler. Aslında çocuğun yapamadığı da budur. O, sekiz yaşına kadar bir şeyi ancak bir tek yönüyle idrak eder, birden fazla boyutu aynı anda düşünemez. Eni ve boyu aynı olan iki cisimden birinin şekli değiştirildiği zaman, artık bu cisimlerin eşit ağırlıkta olduğunu kabul etmez. Çünkü meselâ boyu kısaltılan bir plastik parçasının enden kazandığını fark edemez. Endeki değişmelere dikkat ederse, boydaki değişmeleri idrak edemez. Çocuk düşüncesindeki bu eksiklik, ahlâkî yargı konusunda da görülür. (Bkz. E.Güngör, age., s.30-31.)

Çocukta durum böyle olmasına rağmen, yetişkin insan, başka kimselerin bir individüalitesi, kendine özgü kişiliği olduğunu bildiği için, ahlâkî bir yargıda bulunurken, o kimselerin özel durumlarını da göz önüne alır, onların o fiili işlerken içinde buldukları durum ve şartları da hesaba kattıktan sonra, onun davranışını “iyi” ya da “kötü” olarak niteler. Ahlâkî davranışın bu şekilde, şartlara ve niyetlere bağlı olarak değerlendirilmesi, zaman ve hayat tecrübesi isteyen, ancak yetişkin insanların başarabileceği bir iştir. Çünkü bu, çocukluk döneminin “değişmezlik” ilkesine aykırıdır. Yetişkin insanlar, ahlâkî davranışı çocukta olduğu gibi, mutlak bir emirler ve yasaklar sistemi olarak değil, insanların toplu halde iyi geçinmelerini sağlayan ve gerektiğinde değişebilen bir kurallar sistemi olarak düşünür.²⁰ Hayatın şartları değiştiğine göre, ahlâk kurallarında ve ahlâk yargılarında da zamanla birtakım değişikliklerin olması doğaldır. Bundan dolayı, ahlâk insanın dış dünyadan olduğu gibi alıp kabul ettiği bir sistem değildir. Erol Güngör’ün dediği gibi; “gerçekte biz sadece ahlâkî değil, hiçbir şeyi dış dünyadan olduğu gibi almazız. Ahlâkî, bize verilen bir kalıp halinde benimsemiş olsaydık, toplumun ahlâk standartlarında zamanla hiçbir değişim olmayacağı gibi, insanlar arasında ahlâkî şahsiyet bakımından hiçbir fark da bulunmazdı. İnsan zekası bir çeşit filtre gibidir; bu filtre veya süzgeç, dışarıdan gelen şeyleri süzerek bazılarını içeri geçirir, bazı şeyleri dışarıda bırakır, içeri aldıklarını da kendine göre değiştirir.”²¹ Dolayısıyla insanlar ahlâk ilkelerini de kendi anlayış düzeylerine göre algılayıp yorumlar.

Gelenek ve göreneklerin, sosyal imkanların ve hayat şartlarının toplumdan topluma değişiklik arzemesi, insanların aldıkları eğitimin ve hayat tecrübelerinin farklılığı (buna daha genel anlamda, sahip oldukları dünya görüşlerinin farklılığı da diyebiliriz), sonuçta ahlâk yargılarının da farklılığına yol açmaktadır. İşte insan zihninin yukarıda belirttiğimiz yapısına ilaveten, bu farklılıkların da etkisiyle, evrensel dediğimiz ahlâkî değerleri insanların algılayış biçimi ve pratiğe aktarma tarzları da farklılık arz etmektedir. Örneğin doğruluk, yardımseverlik, sözünde durma, iyilik yapma vb. evrensel birer ahlâkî değer olmalarına rağmen, herkes bunları kendi zihinsel süzgecinden geçirerek, kendi anlayışı ve birikimi doğrultusunda, sahip olduğu dünya görüşü ışığında algılamakta ve yaşamaktadır.

²⁰ E. Güngör, age., s.33. Dinin, bazı istisnai hallerde yalan söylemeyi caiz görmesi, bu ahlâkî esnekliğin bir örneği olarak anılabilir.

²¹ Aynı eser, s.48.

Ahlâkın Üç Boyutu ve Davranışlarımızdaki Tutarsızlıklarda Değerler Arasındaki Çatışmanın Rolü

Ahlâk, genel anlamda, uyulması gereken birtakım “kurallar bütünü” olarak değerlendirildiğinde, her şeyden önce bu kuralların neler olduğunun ya da başka bir ifadeyle neyin iyi, neyin kötü olduğunun bilinmesi gerekir. Bu, ahlâkî davranışın “bilgi” boyutunu oluşturur. Biz bilmeden bir davranışa koyulmayız. Bir davranışı “iyi” gördüğümüzden onu yapmaya koyulur, “kötü” gördüğümüzden dolayı da ondan uzak dururuz. Bundan dolayı Sokrates, bilginin kendisini de erdem olarak görüyordu. Çünkü doğru bilgiye sahip olmadan doğru eylem ortaya çıkmaz. Çıkmış ise, bu ahlâkî değeri olmayan, bilinçsizce bir eylemdir. Yine bundan dolayı Sokrates, kimsenin bile bile kötülük işlemeyeceğini söylüyor, biri kötülük işliyorsa, onun kötü olduğunu bilmediğinden işliyordu, diyordu. Bu yaklaşımda “iyi”ye dair bilgi, ahlâkî eylemin ön koşulu olarak karşımıza çıkmaktadır.

İşte neyin iyi, neyin kötü olduğuna dair bilgiyi “ahlâkın bilgi boyutu” ya da “ahlâk anlayışı” olarak adlandırmak mümkündür. İdeal anlamda düşünüldüğünde, bir kimsenin ahlâk anlayışı ile onda gözlemlediğimiz davranışlar arasında bir uyum ya da paralellik beklenir.

Ahlâkın ikinci boyutunu ise “davranış” oluşturur. Ahlâkî bilginin kendisi bile bizi bildiğimiz gibi davranmaya zorlar. Bilgi kendi başına da bir erdemdir elbette. Ancak teorik erdem, doğal olarak pratik erdemle bütünleşmek ister. Nitekim Aristoteles’e göre bilgi;

a) Kendisi için aranmasına,

b) Davranış için bir araç olmasına,

c) Yararlı ya da güzel bir şeyi yapmada bir araç olarak kullanılmasına,

uygun olarak üç türdür: Teorik, pratik ve prodüktif.²² Birincisi salt teorik bilgi olmasına rağmen, ikinci ve üçüncüsü bu teorik bilginin ya pratiğe dönüşmüş biçimidir ya da onun aracıdır.

Aristoteles’in bu konuda dile getirdiklerinden hareketle, ahlâkın bu iki boyutunu; bilgi – davranış ilişkisini ve bu iki boyutun birbirinin tamamlayıcısı olduğunu daha net bir şekilde ortaya koymak mümkündür:

²² W.D.Ross, Aristoteles, İzmir 1993, s.227.

Aristoteles'e göre, erdemli insan, doğru kurala uygun olarak eylemde bulunan kişidir. Kendisine uygun eylemde bulunacağımız bu kuralın oluşturulması ise entellektüel bir işlemdir.²³ Önce entellektüel anlamda, farklı etkenlerin de rolüyle bu kural ya da kurallar oluşur. Sonra da zihinde oluşan bu kurala göre davranırız. Bundan dolayı asıl "ahlâklı, uyumlu, dengeli" dediğimiz insan, bildiği gibi davranan, bilgisi ile davranışları arasında çelişki olmayan insandır: Doğruluğun, yardımseverliğin, büyüklere saygının... iyi olduğunu biliyor ve bu bilgiye uygun davranıyor. Yalancılığın, dolandırıcılığın, kıskançlığın... kötü olduğunu biliyor ve onlardan uzak bir yaşam sürüyor. Nitekim Aristoteles, bilge insanın her şeyden önce "iyi" yaşama ile ilgili olarak nelerin kendisi için iyi ve yararlı olduğunu bilmesi gerektiğini söyler. Pratik bilgeliği ise Aristoteles, "iyi ve doğru düşünüp taşınma gücü" olarak tanımlarken, bilgeliğin sadece entellektüel bir etkinlik olmadığını vurgulamak için onun, "bizi tatmin edecek olan bir varlık durumunun nasıl meydana getirildiği konusunda düşünme ve bunu gerçekleştirme gücü" olduğunu ifade eder.²⁴ Dolayısıyla teorik erdem eğer pratik erdem ile bütünleşemiyorsa, pratik erdem de temelinde teorik erdemi barındırmıyorsa eksik kalmaktadır.

Ahlâkî davranışın üçüncü boyutu ise duygudur. Birine iyilik yapma, yardım etme gibi "iyi" bir davranışta bulunduğumuz zaman ondan bir haz alır, zevk duyarız. Hoşumuza gitmeyen, "kötü" bir davranışta bulunduğumuzda da pişmanlık duyar, üzülrüz. İyi davranıştan sonra bu hazı, kötü davranıştan sonra da bu pişmanlık ve üzüntüyü yaşamak, aslında ahlâk adına kişide olumlu bir özelliktir. Tasavvufta "bir kötülük işledikten sonra kendini kınayan" anlamında "nefs-i levvâme", nefsin arınma trendinde önemli bir aşama olarak görülür. Peygamberimiz de iyiliği; "yaptığın takdirde sana haz veren, içinde hoşnutluk hissettiğin şey", günahı ise; "yaptığında içini tırmalayan, seni rahatsız eden ve yaparken başkalarının görmesini istemediğin şey" olarak tanımlamaktadır.²⁵ Buradan da anlaşılıyor ki iyilik, insana haz veren, kötülük ise vicdanını rahatsız eden şeydir.

Normalde ahlâkın bu üç boyutu arasında bir uyum aranır. İdeal olan da budur. Kişi iyi ve doğru bildiğini yapar, iyi ve doğru olanı yapmış olmak da ona haz verir. Ancak, bu ideal olanı realitede görmek her zaman mümkün değildir. Gerçekte neyin iyi olduğunu bildiği halde, onu yapmayan veya yapamayan, bir şeyin kötü

²³ Aristoteles, Nikomakhos'a Ethik, 1103b 25-30 ; W.D.Ross, Aristoteles, s.261.

²⁴ Aristoteles, age., 1140a 25 vd.

²⁵ Müslim, Birr, 14, 15 ; Tirmizî, Zühd, 52 ; Ahmed b. Hanbel, Müsned, c.IV, s.228.

olduğunu bildiği halde de ondan uzak kalamayan birçok insan vardır. Hatta kötülük işlediği halde vicdanî hiçbir rahatsızlık duymayan, kötülüğe karşı bağışıklık kazanmış birtakım insanlar da biliriz. Ahlâkta aslanan, doğru bildiğini yapmak ve bu yaptığından haz almaktır. “Ahlâklı, dengeli, tutarlı” dediğimiz kişiler bunlardır. Bildiği gibi yapmayan ve yaptığıнын “iyi” ya da “kötü” niteliğine göre zevk ya da üzüntü duymayan kişi ise, ahlâkî anlamda “dengesiz, tutarsız ve kendisine güvenilemeyen” kişidir.²⁶

Ahlâkın, bilgi, davranış ve duygu şeklinde ifade ettiğimiz bu üç boyutu arasında, zaman zaman bazı kişilerde gözlemlediğimiz uyumsuzluğun ya da tutarsızlığın birtakım nedenleri vardır:

a) Her şeyden önce, kendisinde bu tutarsızlığın gözlemlendiği kişinin ahlâkî bilgi kaynağına bakmak gerekir. Bu kişi ahlâk kurallarını kimden öğrenmiştir? Davranışlarında kimi ya da kimleri örnek almıştır? Onun için kimler “ideal insan” konumunda olmuştur? Büyük bir olasılıkla, ona örnek olan insan tipinde bir “kişilik” ve “ahlâk” problemi mevcuttur. Örneğin, davranışlarında tutarsızlık gözlemlediğimiz kişi bir çocuk ise, örnek aldığı büyükleri ona, mesela yalan söylemenin, insanları aldatmanın kötü olduğunu söylüyor, ama kendileri zaman zaman yalan söylüyor ve insanları aldatıyorsa, çocuğun önünde bilgisi ile davranışı arasında uyum olmayan kötü örnekler var demektir. Bunu gören çocuk, yalan söylemenin kötü olduğunu bildiği halde, zaman zaman yalan söylemekte bir sakınca olmadığını düşünür.

b) Ahlâkî davranıştaki tutarsızlığın diğer bir nedeni; bir çevrenin ahlâk standartlarının başka bir çevrenin ahlâk standartları ile uyuşmamasıdır. Evde şımartılan, her isteği yerine getirilen çocuk, farklı bir çevrede, örneğin okulda zor disipline edilir. Büyüklerinin yakın kontrolü, belki biraz da baskılarından dolayı, ailede davranışları düzgün görünen bir çocuk, üniversitede ya da tanınmadığı başka bir ortamda farklı bir kişilik ortaya koyabilir.

c) Bu tutarsızlığın, konumuz gereği bizi daha fazla ilgilendiren başka bir nedeni ise; ahlâkî davranışa kılavuzluk eden değerlerin , bazı durumlarda başka bazı değerlerin arkasına itilmesidir.²⁷ Örneğin kazanma, ekonomik bir değerdir. Ancak, ahlâk değerlerini parantez içine alarak böyle bir değere sahip olmaya kalkarsak, değerler arasında çatışma da kaçınılmaz olur: Kimse doğruluk ilkesini bir kenara itmeksizin, devlete karşı görevlerini, vergi borcunu vs. görmezden gelmeksizin, “Yeter ki kazanayım, zengin olayım. Nasıl kazandığım ve nasıl zengin olduğum hiç önemli değil,” diyemez. Daha

²⁶ Bkz. E.Güngör, age., s.41-42.

²⁷ Aynı eser, s.46.

çok kazanma, daha fazla zengin olma uğruna doğruluktan vazgeçmek, vergi ödememek, hak ve hukuku çiğnemek... ahlâkî kaygıları olan, erdem peşinde koşan birinin değil, ancak bir “homo economicus”un özelliği olabilir.

Keza, dalı ne olursa olsun, bir sanatçı da, içinde yaşadığı toplumun ahlâkî değerlerini umursamayan bir tavırla sanatını icra edemez. Sanat, insanın olduğu yerde ve insan için değerlidir. Sanatçının sanatı, onu yetiştiren ve sanatını önemseyip takdir eden toplum için anlam ifade eder. İçinde yetiştiği toplumun ahlâk değerlerini göz ardı etmeme, en azından onun kadirşinaslığının, toplum ile uyumunun gereğidir. Öte yandan, medya aracılığıyla toplumun sürekli gözü önünde duran sanatçıların, toplumun ahlâk standartları dışında yaşıyor görüntüsü vermesi, onların bu hayat tarzının, sanatlarının gereği olarak görülmesine de neden olabilir. Bu noktada da sanat – ahlâk çatışması kaçınılmaz olur. Oysa sanatçının, sanatını toplumun ahlâk değerlerini de önemseyerek icra etmesi, böyle bir çatışmanın yaşanmamasının başlıca yoludur. Her şeye estetik gözle bakan birine göre, insan zevk için, ekonomik gözle bakan birine göre ise, daha çok kazanmak ve daha çok zengin olmak için yaşar. Ahlâkî kaygıları olan biri için ise, insanın amacı kesinlikle bunlar olamaz. O ancak “erdem” peşinde olabilir. Diğer şeyler ise, onun erdemine aracı olabildiği ya da katkı sağlayabildiği oranda değerlidir.

Bu nedenle, ahlâk değerleri, diğer bütün değerlerin önünde yer alması gereken, hatta onlara dengeli bir biçimde sahip olmada da etkili lokomotif değerlerdir. Ahlâk değerleri ile çeliştiği takdirde, diğer değerler de birer erdem olmaktan çıkar. Onları erdem çizgisine çeken ve orada tutan, ahlâkî değerlerle uyumdur.

**Bazı Ahlâk Problemlerinin Çözümünde İşe Yarayacak Bir “Erdem”
Tasnifi: “İnsanî Erdemler – İslâmî Erdemler” ya da “Ahlâkî
Erdemler – Dinî Erdemler”**

İnsan, kendine özgü bir varlık yapısı ve kendine özgü nitelikleri olan bir varlıktır. Onu kendi dışındaki varlıklardan ayıran da, bu kendine özgü varlık yapısı ve nitelikleridir. İnsanı değerli kılan ise, bu varlık yapısını gereğince gerçekleştirip, o alanın sahip olmayı zorunlu kıldığı niteliklere sahip olmasıdır. Başta İbn Miskeveyh olmak üzere birçok ahlâk filozofu bu konuya ısrarla vurgu yapmıştır. İbn Miskeveyh’e göre insan, bedenî yapısıyla tabiat biliminin konusudur. Onu ahlâkın konusu yapan şey, “insan olması itibariyle sahip olduğu, insanlığını ve erdemlerini geliştiren, kendine özgü, başkalarıyla paylaşmadığı davranışları, güçleri ve yetenekleridir ki bunlar da “düşünme ve temyiz gücüne bağlı bulunan iradî

28 durumlar”dır. İnsanın tabii ve ontik cephesinin varlık sahnesine çıkması, tamamen onun Yaratıcısının kudretine bağlı iken, manevî özünün iyileştirilip geliştirilmesi²⁹ ise, insanın kendisine bırakılmış, onun iradesine tevdi edilmiştir. Nitekim, insanın sorumluluğu da bilen, irade eden ve özgür davranan bir varlık oluşuna dayanmaktadır. Varlık bütünlüğünü bozmadan, insanın farklı iki yönünü dile getirirken İbn Miskeveyh, Kant’tan asırlarca önce, çok açık bir biçimde yegâne ahlâkî varlığın insan olduğunu düşünüyordu. İşte insan bu kendine özgü olan yönünü geliştirebildiği ölçüde mükemmel insandır. İbn Miskeveyh’in dediği gibi; “Kimin ayırt etmesi daha sağlam, düşüncesi daha üstün ve seçimi daha doğru ise, onun insanlığı o ölçüde mükemmeldir. Tıpkı kılıç ve testere gibi. Bunlardan, yapılış amaçlarına göre özel bir iş ortaya çıktığı zaman, kendileri bir değer kazanır. Sözgelimi, kılıçların en üstünü en keskin, en biçici ve ufacık bir hareketle yapılış amacındaki mükemmelliğe ulaşmada en yeterli olanıdır. Aynı şekilde durum at, şahin ve öteki hayvanlarda da böyledir...”³⁰ Hatta İbn Miskeveyh mutluluk anlayışını bile bu düşünceye dayandırır. Ona göre her varlığın mutluluğu, kendine özgü fiillerinin ondan tam ve kâmil olarak meydana gelmesine bağlıdır.

İnsanın ontik yapısında öz itibarıyla (“insan olması bakımından” da diyebiliriz.) pek fark olmamasına rağmen, kendine özgü niteliklerin, eğilimlerin şu ya da bu oranda gerçekleşmesinde bu yapı etkili ve belirleyici olmaktadır. Herkes ontik yapısı itibarıyla insandır. Ancak, herkes insanlığını, insanî yeteneklerini farklı oranlarda gerçekleştirebilmektedir. Aristoteles, “her bir kişi nasıl insansa, amaç da ona öyle görünür...; eğer iyi bir yargıda bulunup, gerçekten iyi olanı tercih edecekse, görme gücüyle olduğu gibi, böyle doğmuş olmalı; yetenekli insan da doğuştan bu gücün bulunduğu insandır; çünkü bu en önemli ve en güzel şeydir. Başkasından ne alınabilecek, ne de öğrenilebilecek, doğal olarak nasılsa öyle sahip olunacak bir şey. Tam ve gerçek anlamda yeteneklilik, bu bakımdan iyi ve güzel bir doğal yapıya sahip olmaktır.”³² diyor. Sonraki ahlâkî gelişme, sahip olduğu bu doğal yapı doğrultusunda gerçekleşecektir.

İnsanın ahlâkî yapısının oluşmasında, bedendeki dört unsurun nitelikleriyle biyolojik mahiyetteki ahlât-ı erbaa (dört karışım: kan, balgam, sarı safra, kara safra)nın terkip keyfiyetine büyük önem

²⁸ İbn Miskeveyh, age., s.20 ; Mustafa Çağrıncı, İslâm Düşüncesinde Ahlâk, İstanbul 1989, s.114.

²⁹ İbn Miskeveyh, age., s.42.

³⁰ Aynı eser, s.20.

³¹ Aynı eser, s.21.

³² Aristoteles, Nikomakhos’a Ethik, 1114b 5-10.

veren İhvân-ı Safâ'ya göre de, insanın ahlâkî yapısı, arzu ve eğilimleri, onun maddî tabiatıyla oldukça ilişkilidir. İhvan'a göre bu eğilimler insanda bir ahlâk oluşturur. Daha sonra ruhta bir seçme gücü (ihtiyar, temyiz) doğar, ayrıca aklın düşünme yeteneği ile ahlâk mükemmellik kazanır. Nihayet 33'ü buyruk ve yasaklarla ahlâk güçlenmiş ve güzelleştirilmiş olur.

Aristoteles, İbn Miskeveyh ve İhvân-ı Safâ'ya dayanarak söylemeye çalıştığımız o ki, insan doğal yapısı itibariyle kendine özgü nitelikleri ve yetenekleri olan bir varlıktır. Aristoteles buna "iyi bir yargıda bulunup gerçekten iyi olanı tercih etme gücü", İbn Miskeveyh "düşünme ve temyiz gücü" diyor. İhvân-ı Safâ ise, insanın bu gücünün etkinliğinde ve eğilimlerinin yön bulmasında biyolojik ve kimyasal yapısının rolüne değiniyor. Burada "herkes 'şâkile'sine uygun olarak davranışta bulunur." mealindeki ayeti de hatırlamak yerinde olur,³⁵ "Şâkile"; huy, seciye, karakter ve tabiat anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla, herkes kendi karakteri ve tabiatı (doğal yapısı) doğrultusunda hareket eder. Ve Aristoteles'in dediği gibi, "her bir kişi nasıl insansa, amaç da ona öyle görünür... Gerçek anlamda yeteneklilik, iyi ve güzel bir doğal yapıya sahip olmaktır."

İnsanın ahlâkî olduğu gibi, başka başarıları da bu doğal yapısıyla oldukça ilgilidir. Bu aynı zamanda şu demektir: İnsan daha doğuştan, sonradan geliştirip mükemmelleştireceği birtakım yeteneklere sahiptir. Ve bu, insan için önemli bir avantajdır. İnsanın insanlığını gerçekleştirebilmesi için asgarî düzeyde de olsa bu yeteneklerini aktif hale geçirmesi gerekir. İnsanın "düşünen ve temyiz eden" bir varlık olması bunun temelini oluşturur. İnsanın işte bu yönünü gerçekleştirmesine, kendindeki doğal yeteneği ortaya koymasına "doğal eğilimini gerçekleştirme, insanlığını ortaya koyma" anlamında "fitrî erdem" (adlandırma tartışılabilir elbette) diyebiliriz. Bununla kastettiğimiz; insanın "salt insan olması bakımından sahip olması gereken, insan olmanın sahip olmayı zorunlu kıldığı" erdemlerdir. Buna aynı anlamda olmak üzere "insanî erdemler" ya da "ahlâkî erdemler" de diyebiliriz. Ancak, erdemler salt insan için bir anlam ifade ettiğinden, "insanî erdem" ifadesi eksik kalmakta, meramı ifade edememektedir. Yolda yürürken, önümüzde düşüveren bir çocuğu kaldırmak, yaşlı ya da hasta birine yardım etmek için dört dörtlük dindar bir insan olmak gerekmez. Bunları yapmak için "insan" olmak yeterlidir. Her şeyden önce, "insan"lığımız bize bunu emretmektedir. Bundan dolayı, değerleri, ifade etmeye çalıştığımız

³³ İhvânü's-Safâ, Resâil, c.I, s.299, 318 ; Mustafa Çağrı, age., s.62, 69.

³⁴ İsrâ 17/84.

³⁵ Bkz.Mu'cemu'l-Vasit, "Şâkile" kelimesi ; Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, İstanbul Ts., c.V, s.3196.

anlamda ve birbirinin tamamlayıcısı olarak (adlandırmanın tartışılabilir olduğunu yeniden ifade ederek);

İnsanî erdemler (ya da ahlâkî erdemler),

İslâmî erdemler (ya da dinî erdemler)

şeklinde bir ayırımı tâbi tutmak mümkündür. Ahlâkî dediğimiz erdemler, fitratımızda mevcut düşünme ve temyiz gücünü iyi kullanarak sahip olduğumuz erdemlerdir. Sonra, İhvân-ı Safâ'nın dediği gibi, dinî buyruk ve yasaklarla ise ahlâk güçlenmiş ve güzelleşmiş olur.

Dinî ya da İslâmî dediğimiz erdemler ise, bizim dindar olmamızın, Müslüman olmamızın sahip olmayı zorunlu kıldığı erdemlerdir. Bunların birbirinin tamamlayıcısı olduğunu biraz önce ifade etmiştik. “İnsanî” dediğimiz erdemler, “İslâmî” erdemlerle bütünleşememişse eksik, İslâmî erdemler de tabanında insanî erdemleri barındırmıyorsa havada kalmaktadır.

Bu ayırımı yaptıktan sonra, bunun günlük hayatta zaman zaman karşılaştığımız ahlâk problemlerinin ortaya çıkış nedenini daha doğru anlamamıza yardımcı olacağını da ifade edelim: Toplumda bazen öyle insanlarla karşılaşırız ki, onların bazı davranışlarını anlamakta sıkıntı çekiyoruz. İnsan davranışlarının belli bir standardı olmadığı malumdur. Ancak, önemli bir eğitim almış, belli bir konuma gelmiş, toplumun önünde duran, belli bir anlayış ve davranış düzeyine ulaşmış olması gerektiğini düşündüğümüz, başkalarına örnek olması gereken kişilerden, konularına yaraşır davranış modelleri beklediğimiz de bir realitedir. Örneğin, dindar olduğu bilinen, dindarlığını, dinî erdemlere sahip olduğunu fırsat buldukça açığa da vuran birinden, dindarlığıyla hiçbir şekilde bağdaştıramayacağımız bazı tavırlar gözlemlediğimizde şaşırır, anlamakta güçlük çekeriz. Hatta bu tür davranışlarına şahit olduğumuz insanlar için bir şaşkınlık ifadesi olarak “bu ne biçim Müslüman!...” türünden ifadelerle karşılaştığımız da hep olmuştur. Bu tür davranışlarını gözlemlediğimiz insanlar, dinî erdemlere sahip olduklarını ifade edebilir. Ancak, kanaatimizce onların öncelikle insanî (ya da ahlâkî) dediğimiz erdemlere gerektiği biçimde sahip oldukları tartışmalıdır. İslâmî erdemlerin her şeyden önce tabanında insanî, ahlâkî erdemleri bulundurması gerektiğini, aksi halde havada kalacağını belirtmiştik. Buna bağlı olarak, o tür insanların her şeyden önce “insan”lığında, insanî yeteneklerini kullanımında problem olduğunu söylemek gerekir. “İnsan”lıktaki problem, bazılarına “Müslüman”lıktaki problem olarak görüldüğünden -ya da bu ayırımı fazla dikkat etmemelerinden- az önce naklettiğimiz türden cümleleriyle zaman zaman karşılaşırız. Bundan dolayı, “iyi Müslüman” olmanın yolunun, öncelikle “iyi insan” olmadan geçtiğini,

insanî erdemlere sahip olmadan İslâmî erdemlere sahip olunamayacağını bütün netliğiyle ifade etmek gerekir.

Tersi bir örnek üzerinde de durulabilir: Dinî duyarlılığa sahip olmayan, böyle bir duyarlılığı olmadığını kendisi de ifade eden bir insanın da çok olumlu, insanlığa yararlı “insanî” davranışlarına sık sık şahit oluruz. Bu kişi de dinî erdemlere sahip olmamasına rağmen, çok olumlu “insanî” erdemlere sahiptir; yardımseverdir, iyilikseverdir... vb. Onun salt “insan”lık anlayışı bunu gerektirmektedir. Böyle bir tavır elbette takdire değer, ancak bu tavır da dinî erdemlerle bütünleşiverdiği takdirde, olduğundan çok daha olumlu ve güzel niteliklere sahip bir insan tipinin ortaya çıkacağı da muhakkaktır.

Erdemler konusunda böyle bir ayırım yapıp bu değerlendirmeleri dile getirmemizde iki hadis bizim için kalkış noktası olmuştur:

“Sizin en hayırlılarınız, hem cahiliye döneminde, hem de İslâm döneminde hayırlı olanlardır.”³⁶ İnsan samimiyetle İslâm’a gönül verdikten sonra, İslâm elbette onun hayırlı, erdemli bir insan olmasına vesile olacaktır. Ancak, en hayırlı olanlar, İslâm’la tanışmadan önce de iyi ve erdemli olabilenlerdir.

Bir gün Hakîm b. Hizam adındaki bir sahabî Peygamberimize gelip; “Ey Allah’ın Elçisi! Benim Müslüman olmadan önce yapmış olduğum; fakir ve yoksullara yardımcı olma, köleleri özgürlüğüne kavuşturma, akraba ile ilişkileri canlı tutma gibi birtakım iyilikler var. Onların karşılığını görmeyecek miyim?” diye sorduğunda, Resûlullah’ın verdiği cevap oldukça dikkat çekicidir:³⁷ “Sen zaten önceden yaptığın o iyilikler sayesinde Müslüman oldun.”

Yani, sen Müslüman olmadan önce “iyi insan” idin. Ahlâkî erdemlere sahiptir. İnsan olmanın gereklerini yerine getiriyordun. Bu bir insan için göz ardı edilmemesi gereken önemli bir niteliktir. “İyi insan” olma ile “iyi Müslüman” olma arasında adeta incecik bir perde vardı, o kalkıverdi. Bugün de İslâm’ı sonradan bilinçli bir şekilde tercih edenlerin yaşayış biçimleri³⁸ araştırılırsa, tercih nedenleri ve ihtida belirtileri farklı da olsa, en azından bir kısmının İslâm’ı tercih etmeden önce doğruluk, dürüstlük, sözünde durma... gibi ahlâkî erdemlere sahip “iyi insan” oldukları görülür. Bu erdeme sahip olmaları, onları İslâm’ın erdemleriyle kucaklaştırmıştır.

³⁶ Buharî, Enbiya, 8, 14; Müslim, Fedâil, 168, 199; Ahmed b. Hanbel, Müsned IV, 101.

³⁷ Buharî, Zekât, 24, Edeb; 16, Buyû, 100 ; Müslim, İman, 194, 195, 196.

³⁸ Bu neden ve belirtiler için bkz. Ali Köse, Neden İslâm’ı Seçiyorlar?, İstanbul 1997, s.69 vd.

Öte yandan böyle bir değerlendirme, toplumda huzur ve barışın yerleşmesi, bireyler arasında hoşgörünün yayılması açısından da önemlidir. Ahlâkî erdemler herkesin sahip olması gereken, üzerinde uzlaştığımız asgarî müştereklerdir. Bu erdemlere sahip insan, uzlaşma açık, kendisiyle anlaşılır, kolay geçinilir insandır, Bu onun artısıdır. Başkalarının, onun dinî yaklaşımındaki eksikliğini görme yerine, ahlâkî tavırlarındaki artıyı önemsemesi toplumsal uzlaşmayı daha da kolaylaştırır. Öte yandan dindar insanın davranışlarındaki eksikliği de onun dinine değil, iradesini doğru kullanmadaki eksikliğine ve ahlâk anlayışındaki zâfiyete yormak, farklılığı büyütme yerine, bizi ahlâk, dolayısıyla daha iyi insan olma zemininde daha kolaylıkla buluşturacaktır.